

Csathó Ábel

Fehérek közt egy amerikai

**Böröcz József (2021): „Ott kívül a magyarázat...”. Társadalomkritikai beszélgetések Böröcz Józseffel. (Szerk.: Böröcz József és Fáber Ágoston.)
Budapest: Eszmélet Alapítvány.**

Ez a recenzió Böröcz József legújabb könyvét mutatja be, mely 2021 nyarán jelent meg az Eszmélet Alapítvány kiadásában. A könyv nyolc társadalomkritikai interjút tartalmaz, amelyek részben összefoglalják, részben pedig kiegészítik a szerző eddigi életművét. Az interjúkat Éber Márk Áron, Parászka Boróka, Pogátsa Zoltán, Ferhunde Dilara Demir, Heimer György, Muhammed Shabeer, Ángel Ferrero, Gagyi Ágnes és Pulay Gergő készítették, akik maguk is társadalomkutatók, illetve a társadalomkritikai gondolatokat többé-kevésbé jól ismerő újságírók, és akik maguk is fontos és hasznos hozzászólásokkal gazdagítják a beszélgetéseket. A kötet elsősorban a történeti szociológia, a világrendszer-elemzés és a posztkoloniális tanulmányok hagyományába illeszkedik. Ennek megfelelően a legfontosabb állítása így foglalható össze: a társadalom nem értelmezhető csupán pillanatfelvételenként, a mesterségesen generált nemzetállami korlátok között. Mind időben, mind térben bővíteni szükséges látóterünket, illetve elemzési keretünket. Mindezek mellett fontos eleme a kritikai rasszelmélet is, amelyet Böröcz a magyarság „fehérségtudatának” kritikájára alkalmaz. Az interjúk során a szerző nem csupán elméleti problémákat tárgyal, hanem akutálpolitikai, aktuális közéleti kérdéseket is, mint például a *Black Lives Matter* mozgalom, a 2020-as amerikai elnökválasztás, a COVID-válság, Magyarország helyzete az EU-ban stb. Emellett szerepet kapnak az életműből jól ismert fogalmak és kérdéskörök is, úgymint az informalitás (Böröcz 2019), a (kettős) függőség (Böröcz 1992), a globális újraelosztás (Böröcz 2005 [2004]), vagy éppen az „EU-Birodalom” (Böröcz 2018 [2009]).

Kulcsszavak: világrendszer, függőség, fehérség, félperiféria, EU

„s mi borzadozva kérdezzük, mi lesz még, / honnan uszulnak ránk új ordas eszmék, /
fő-e új méreg, mely közénk hatol - / meddig lesz hely, hol fölolvasható?”

1937 januárjában írta ezt József Attila „Thomas Mann üdvözlése” című versében, ahonnan – egy parafrázissal – a címet is kölcsönöztem. Szűk két évtizeddel az első világháború lezárását követően, néhány évvel a nagy gazdasági világválság után, a második világháború előestéjén.

Most 2021-et írunk. Európa megváltozott: az első és a második világháború ellenséges hatalmai évtizedek óta együtt szövögetik nagyhatalmi álmaikat, a Szovjetunió összeomlott, a kapitalista gőzmozdony pedig immáron akadálytalanul robot az egész kontinenst szélébe-hosszába behálózó sínvályákon.

Az idillinek tűnő, évtizedekig vágyálomként kergetett képre azonban egyre fenyegetőbb árnyak vetülnek. Egymást érik a válságok: 2008–2009-ben egy gazdasági válság, 2016-tól 2020-ig egy politikai válság (a Brexit), 2020–202?-ben egy egészségügyi válság, újabban pedig egy kibontakozó alkotmányos válság rázza meg Európa egyik legnagyobb politikai projektjét, az Európai Uniót. (Utóbbi különösen ironikus, tekintve, hogy az Uniónak nincs alkotmánya. A tagállamainak azonban van, így azt a helyzetet, amikor egy tagállami alkotmánybíróság alkotmányellenesnek mondja ki az EU-s jogszabályt, talán nem túlzás ezzel a kifejezéssel illetni.) Mindezek fölött pedig ott lebeg a globális klímaváltozás egyre valószínűsőbb rémképe, valamint az „új ordas eszmék uszulása” (habár e kifejezés passzív formában némiképp elfedi azon aktorok aktív aktusait, amelyek ehhez az uszuláshoz tevékenyen hozzájárulnak).

Ebben a közegben jelent meg Böröcz József (2021b) legújabb könyve „*Ott kívül a magyarázat...*” címmel, amely formáját tekintve egy interjúkötet, s mint ilyen, viszonylag könnyen befogadható. A beszélgetőpartnerek¹ többségükben maguk is társadalomkutatók, akik kérdéseikkel, hozzászólásaikkal tevékenyen hozzájárulnak a felvetett témák mélyebb megértéséhez.

A kötetet lapozva úgy érezheti magát az olvasó, „mint gyermek, aki már pihenni vágyik / és el is jutott a nyugalmas ágyig / még megkérel, hogy: »Ne menj el, mesélj!«” – és Böröcz mesél is. Arról, hogy kik vagyunk, milyenek vagyunk, miért vagyunk ilyenek, milyen a világ körülöttünk, és hol a helyünk benne. Thomas Manntól eltérően nem a művész érzékenységgel – habár az sem áll tőle távol –, hanem a társadalomtudós csiszolt éleslátásával. Böröcz „meséje” tehát egyben magyarázat is, a magyarázat pedig valóban „ott kívül” van.

Az interjúkötet összefoglalja a szerző három évtizedes eddigi életművét, amelynek legfőbb forrásai a modernizációelmélettel szemben megfogalmazott függőségelmélet, a wallersteinianus világréndszer-elemzés, valamint a posztkoloniális tanulmányok. A kötet címe József Attila *Eszmélet* című költeményére utal, hasonlóan 2017-ben kiadott esszégyűjteményéhez, a *Hasított fához*. Érdemes felidézni a szöveggörnyezetet, amely ezt a két idézetrésztet körülfogja, ugyanis gyakorlatilag össze is foglalja Böröcz legfőbb mondanivalóit:

---

¹ Éber Márk Áron, Parászka Boróka, Pogátsa Zoltán, Ferhunde Dilara Demir, Heimer György, Muhammed Shabeer, Ángel Ferrero, Gagyi Ágnes és Pulay Gergő.

„Akár egy halom hasított fa, / hever egymáson a világ, / szorítja, nyomja, összefogja / egyik dolog a másikat / s így mindenik determinált. (4. strofa)
[...]

Im itt a szenvedés belül, / ám ott kívül a magyarázat. / Sebed a világ – ég, hevül / S te lelke-
det érzed, a lázat.” (6. strofa)

Kevésbé mesteri módon valahogy így tudnám összefoglalni: a társadalom nem értelmezhető pillanatfelvételnél, a mesterségesen generált nemzetállami korlátok között. Mind időben, mind térben bővíteni szükséges látóterünket, illetve elemzési keretünket. Az Egyesült Államokból induló *Black Lives Matter* mozgalom, a feketék elleni strukturális rasszizmus elleni küzdelem nem érthető meg a kapitalizmus kritikája nélkül, ami nem érthető meg az óriási vagyoni egyenlőtlenségekkel átszótt osztályegyenlőtlenségek nélkül, ami nem érthető meg a '60-as évekig tartó szegregáció nélkül, ami nem érthető meg a rabszolgotartás nélkül, ami ismét csak nem érthető meg a kapitalizmus kritikája nélkül (lásd Mintz 1986; Newmyer 2020; Piketty 2020). A jelenlegi magyarországi belpolitika nem érthető meg a világrendszerben betöltött félperifériás pozíció nélkül, ami nem érthető meg Nyugat-Európa gazdagsága nélkül, ami nem érthető meg a kolonializmus évszázadai nélkül, ami nem érthető meg a (globális) kapitalizmus kritikája nélkül (lásd Wallerstein 2010 [2004]; Éber 2020).

A két könyvet nem csak a címe és szemléletmódja köti össze, Böröcz részben a *Hasított fát* fogalmazza újra, könnyebben érthető formában. A könnyebb érthetőségnek persze ára van: nem találkozhatunk az egyébként megszokott feszes, mélyreható oksági elemzésekkel, sem pedig pedáns kvantitatív bizonyítékokkal, és az erre fogékony olvasóból ez sokszor hiányérzetet válthat ki. Két nagyon fontos újdonsággal azonban találkozhatunk: egyrészt a szerző személyes életútjával, amire nemsokára vissza is térek, másrészt pedig aktuálpolitikai, aktuális közéleti elemzésekkel. Ez utóbbi azért nagy jelentőségű, mert azon konkrét jelenségeket, szereplőket, amelyek vagy kimaradnak a társadalomtudományos elemzésekből, vagy csak madártávlatból tekintünk rájuk, közvetlenül is elhelyezi a nagy struktúrákban, elméletekben. Előjön a már említett *Black Lives Matter* mozgalom, a 2020-as amerikai elnökválasztás, a COVID-válság, Magyarország helyzete az EU-ban stb.

A bevezető méltatás és az általánosságok után jönnek a konkrétumok. Elsőként szeretnék rámutatni arra a két igen fontos feszültségre, amelyek az egész könyvet áthatják. Az első, amelyre az előző bekezdésben utaltam, a szerző személyes életútja, amelyről rögtön az első fejezetben, az Éber Márk Áron által készített első interjúban olvashatunk. Ebből megtudjuk, hogy Böröcz József szakmai kiteljesedése az Egyesült Államok egyik elit-egyetemén, a *Johns Hopkins University*-n indult be, később pedig a New Jersey-béli *Rutgers University*-n folytatódott. Éppen abban az országban, amely nem pusztán a globális GDP-részesedés egyik éllovasa, de jó ideje a hegemon szerepét tölti be a világrendszerben (még ha ez a szerep az elmúlt évtizedekben látványosan meg is kérdőjeleződött). Szerencsés lenne, ha e feszültségre maga a szerző is reflektálna, ennek hiányában azonban – hogy a világrendszer-elemzés értelmezési keretei közt maradjunk – Giovanni Arrighi 1990-ben megjelent, 2014-ben újrarendezett „A fejlődés illúziója” című tanulmánya alapján a „munka egyoldalú áttelepítésének” nevezhetnénk a (fél)perifériáról a centrum irányába, ami Arrighi szerint az egyenlőtlen csere és a tőke egyoldalú áttelepítése mellett a harmadik mechanizmusa a centrum–periféria–polarizáció reprodukciójának (Arrighi 2014 [1990]).

A könyv másik nagy feszültsége, hogy mindaz a kritika az Európai Unióval szemben, amelyet Böröcz kifejt, jelentős átfedéseket mutat a jelenlegi magyar kormánypárt kommunikációjával, amelyet röviden az ötödik fejezet címével lehetne legjobban összefoglalni: „Nem az az EU célja, hogy bennünket, vagy bárki mást felemeljen.” Az Európai Unió, a szerző szerint, elsősorban a nyugat-európai országok projektje, akik gyarmataik elvesztése után egyrészt jelentős globális súlyvesztést, másrészt gazdasági növekedésük jelentős megcsappanását szenvedték (volna) el. Mindezt azonban sikeresen tudták késleltetni az európai (fél)periféria felé való nyitással. A gyors és széleskörű privatizáció, a külföldi működőtőkére épülő gazdasági modell, később pedig a kritikátlan EU-csatlakozás mind-mind az értéktöbblet európai centrum felé áramlását és ezzel a nyugat-európai életszínvonal fennmaradását segítette elő (lásd Böröcz 2018). Valami hasonlót próbál megfogalmazni a kormánypárt is, amit a politikai közbeszéd némileg leegyszerűsítő formájában így ismerünk: „Nem leszünk gyarmat.”² E feszültséget Böröcz már nem hagyja reflektálatlanul, egy személyes történeten keresztül mutatja be, hogyan vélekedik erről. Egy korábbi, a *Népszabadságnak* adott interjúja után az újság szerkesztője megkérdezte tőle: „Nem zavarja-e Önt, hogy Magyarországon kizárólag a szélsőjobb képviseli az Ön által proponált nézeteket?”³ Mivel az interjú 2001-ben készült, különösen érdekes és érdeemes megnézni Böröcz akkori választát:⁴

Társadalomtudósként nem engedhetem meg magamnak, hogy a magyar belpolitika pártszempontjainak vessem alá magam a látott valóság leírásában, vagy hogy utólag cenzúrázzam a mondanivalómat. Az ön által említett lehetőség valósággá egyébként csak akkor válhat, ha a politikai spektrum szalonképes pozícióit elfoglaló pártok és közgondolkodók tudatosan lemondanak arról, hogy kritikai hangon szólaljanak meg a világ valódi, nagy erőivel és összefüggéseivel kapcsolatban.

Böröcz a választát így folytatja: „Nem látom, miért volna ez észszerű magatartás a részük-ről. Mindez ugyancsak érdekes kutatási kérdés volna [...]”. 2021-ben kiadott könyvében találunk is erre óvatos választ. Szerinte a magyar társadalom görcsösen ragaszkodik ahhoz, hogy önnön európaiságát a fehérségen, egy rasszkategorián keresztül igazolja. E fehérség azonban a szerző szerint a legkevésbé sem ártatlan kategória, és még kevésbé szól pusztán a bőr pigmentáltságáról. Sokkal inkább szól egy vélt felsőbbrendűségről, valamint bizonyos előjogokhoz, a Nyugat gazdagságához, hatalmához való hozzáférésről. Böröcz egy korábbi előadásában az „ez nem fehér embernek való” kifejezéssel mutat rá a fehér felsőbbrendűség nyelvi-kulturális beágyazottságára (Böröcz 2021a). Hasonló a tartalma a szólás egy másik közismert változatának, amely így hangzik: „ez nem európai embernek való”. A két verziót egymásra helyezve vissza is jutunk a címben parafrázéált vershez, amelyben József Attila Thomas Mannt „fehérek közt egy európai”-ként jellemzi. József Attila itt első olvasatra maga is a fehérség morális és kulturális fölénnyel való

2 Legújabb formájában pedig így: 🗨️

3 A kérdés az eredeti cikkben végül így jelent meg: „Ha már az előítéleteknél tartunk, nem tart attól, hogy amit Ön vall az EU-val kapcsolatban, az kapóra jöhet a hazai szélsőjobbna, amely Nyugat-ellenes és xenofób?” (Népszabadság 2001).

4 Természetesen a könyvben is hasonló szempontokat említ Böröcz, de úgy véltem, pontosabb az eredeti forrásból idézni.

azonosítását kérdőjelezi meg, ezáltal viszont maga is erkölcsi tartalommal ruházza fel a rasszkatégoriát, még ha egy aktuálisan elvesztett, elvesztegetett erkölcsiségről van is szó. A fehérség morálvesztettsége helyébe (ideiglenesen) az „európaiság” lép a kultúra, az erkölcs őrzőjeként. Ez azonban nem sokkal megnyugtatóbb.

E görcsös ragaszkodás az európaisággal azonosított fehérséghez nem csupán morális gondot okoz. Hasonló súlyú probléma, hogy ez az önkép hamis és ezáltal félrevezető is. Hogy mindez milyen gyakorlati hátrányokkal jár, arra a szerző a Prebisch–Singer-tételről való megfeledezést hozza fel példának, amelyet a rendszerváltás előtt évtizedekig tanítottak a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, ám amelyre mégsem hivatkozott senki az EU-hoz való csatlakozást megelőzően. A Prebisch–Singer-tételként ismert törvényszerűség kimondja, hogy egymástól jövedelemszintben nagy mértékben különböző országok esetében intenzív gazdasági integráció során a jövedelemszintek közti különbség nem csökkenni, hanem növekedni fog. Mindezt azonban a szakirodalom a „harmadik világra” vonatkoztatva írta le, így Magyarország és a többi közép-kelet-európai ország esetében fel sem merült.

A beszélgetések során Böröcz számtalan hasonló közhelyet kérdőjelez meg, ezek közül szeretnék néhányat kiemelni, amelyek a szerző életművéhez a legszorosabban kapcsolódnak. Az első a modernizációelmélettel kapcsolatos, amely Böröcz szerint a nyugati tudományos diskurzusból régen kikopott, ugyanakkor annak gondolati lenyomataival mind a mai napig találkozhatunk mind a hazai társadalomtudományos közegben, mind a közbeszédben. Ez az elmélet valahogy így foglalható össze röviden: „A világtörténelemnek iránya van, és ez a »Nyugat« irányába mutat és vezet” (lásd például Rostow 1960). A modernizációelmélet a nyugattól való eltérést tehát egyfajta megkésettiséggé mutatja be, amely kulturális okokra vezethető vissza. A függőségelmélet hívei már az 1940-es években bírálták e megközelítést, amikor a „harmadik világba” sorolt országok elmaradottságát külső kapcsolataik, függőségeik rendszerével magyarázták. Böröcz mindehhez hozzáteszi, hogy már a modernizációelmélet elnevezéséből is következik annak tarthatatlansága, hiszen a modern szó jelentése kortárs. Így tehát azt állítani, hogy vannak kortárs társadalmak, amelyek nem modernekek, nonszensz. Ráadásul e társadalmakról pontosan tudjuk, milyen, a „Nyugattal” való évszázados közös történelem alakította őket úgy, ahogy.

Egy másik, az életműben igen sokat tárgyalt téma az informalitás, amelyet a közbeszédben gyakran éppen e fent megnevezett kulturális elmaradottság megnyilvánulásaként értelmeznek sokan. Ezzel szemben a szerző szerint az informalitás gyakorlatilag maga a „normális” társadalmi lét, sokkal inkább az szorul magyarázatra, hogy milyen körülmények között jön létre a formalitás (lásd Böröcz 2019). Tulajdonképpen minden, amiért érdemes élni, az informalitás keretei között mozog. Böröcz, végül, megkérdőjelezi azt az általánosan bevett nézetet is, miszerint Magyarország egy szegény ország lenne. A szerző rámutat, hogy a mindenkori magyar GDP mindig a világátlag 100–150%-a között mozgott. A legmagasabb a 70-es években volt, 142%, jelenleg pedig mintegy 120% (lásd Böröcz 2005 [2004]).

Ha a három közkeletű tévedést, kissé erőltetett módon, egybegyűrjük, valami ilyesmi képet kapunk önmagunkról: Magyarország egy szegény, elmaradott ország. Azért szegény és elmaradott, mert nem képes modernizálódni, nem képes túllépni a mindent átható informalitáson. Böröcz ezzel szemben a következő képet festi: Magyarország a

(gyarmatosító) nyugat-európai országokkal szoros kölcsönhatásban kialakult történelme következtében egy valamivel átlag fölötti GDP-jű, félperiferikus helyzetű ország, ennek megfelelő informalitási mintázatokkal. Azt gondolom, ez a kép jóval kellemesebb, és talán nem tévedek nagyot, ha azt írom, ennek felismerése távolabb vinne a fehérséggel azonosított „európaisághoz” való görcsös ragaszkodástól.

A teljes mese, amelyet Böröcz elmond nekünk, természetesen a fent leírtaknál jóval tartalmasabb, rengeteg fontos témát érint, tanulságai széles körűek. Teljes mértékben teljesíti kívánalmunkat, miszerint „Az igazat mondd, ne csak a valódit”. Ajánlom mindenkinek, de különösen a társadalomtudományok azon fiatal hallgatóinak, akik szívesen helyeznék az egyetemen tanultakat globális keretbe; azon baloldaliaknak, akik szeretnék gondolkodásukat új perspektívákkal bővíteni; és azon jobboldaliaknak, akik nem rettennek meg egy kis kognitív diszsonanciától.

Hivatkozott irodalom

- Arrighi, Giovanni (2014 [1990]): A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. (Ford.: Éber Márk Áron.) *Eszmélet* 26(103): 159–192.
- Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum. Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle* (3): 3–20.
- Böröcz József (2005 [2004]): Gondolat kísérlet a globális újraelosztásról. Polányi Károly emlékére. *Eszmélet* 17(66): 61–70.
- Böröcz József (2017): *Hasított fa. A világregndszer-elmélettől a globális struktúráváltásokig.* (Ford.: Laszkács Ágnes.) Budapest: L'Harmattan.
- Böröcz József (2018 [2009]): *Az EU és a világ. Kritikai elemzés.* (Ford.: Berényi Gábor.) Budapest: Pesti Kalligram.
- Böröcz József (2019): Kistérsadalom – kiskapuk. *Replika* (112): 123–143. DOI: <https://doi.org/10.32564/112.11>
- Böröcz József (2021a): *Miért maradt ki a „rassz” a klasszikus szociológiából?* Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=0sD3hDej14M&list=PLypnUNCPCAjQnWDUufUT8g834CcnTS0a3&index=3> (letöltve: 2021. november 21.).
- Böröcz József (2021b): *„Ott kívül a magyarázat...” Társadalomkritikai beszélgetések Böröcz Józseffel.* (Szerk.: Böröcz József és Fáber Ágoston.) Budapest: Eszmélet Alapítvány.
- Éber Márk Áron (2020): *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete.* Budapest: Napvilág.
- Mintz, Sidney Wilfred (1985): *Sweetness and Power. The Place of Sugar in Modern History.* New York: Viking Penguin.
- Népszabadság (2001): *„Birodalom és keleti bővítés” – Böröcz József szociológus az Európai Unió és a csatlakozó országok dilemmáiról.* Interneten: https://www.academia.edu/43653457/Birodalom_e_s_keleti_bo_vi_te_s_interju (letöltve: 2021. november 21.)
- Newmyer, Tory (2020): *The Finance 202: The Wealth Gap Kept Widening Even Before the Pandemic, Fed report finds.* Interneten: <https://www.washingtonpost.com/politics/2020/09/29/finance-202-wealth-gap-kept-widening-even-before-pandemic-fed-report-finds/> (letöltve: 2021. november 21.)
- Piketty, Thomas (2020): *Ideology and Capital.* Boston: Harvard University Press.
- Rostow, Walt Whitman (1960): *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto.* Cambridge: University Press.
- Wallerstein, Immanuel (2010 [2004]): *Bevezetés a világregndszer-elméletbe.* (Ford.: Koltai Mihály Bence.) Budapest: L'Harmattan.

Csathó Ábel

társadalomkutató, TÁRKI, Budapest